

TIL VA MADANIYAT

ISSN 2181-922X

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

O'ZBEKISTON

2021 Vol. 1 (1)

Lingvistika. Linguistics

www.navoiy-uni.uz

www.uzlc.navoiy-uni.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Muhterem Saygin

Ali Şir Nevâyî'nin Garâibü's-Sigar Adli Divanında
Tababet ve Halk Hekimliği.....6

Zulxumor Xolmanova

Eski o'zbek tiliga xos ayrim leksemalar semantikasi
va lingvokulturologik xususiyatlari.....20

Nalbant Bilge Özkan

Ali Şir Nevai Eserleri ve Dest-i Hatti Nevadirü'n-Nihaye.....35

Baxtiyor Abdushukurov, Lobar Aralova

Rus tilidagi turkiy o'zlashmalar.....49

Nodira Alavutdinova, Muqaddas Abdurahmonova

Ijodiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish muammolari.....68

Manzura Shamsiyeva

Bilingvizmning bilingval bolalar nutq qobiliyatlari rivojiga ta'siri.....80

Iqbol O'razova

"Suhayl va Guldursun" dostonida o'g'uz lahjasining qo'llanishi.....90

Kamola Rixsiyeva

"Katorga" leksemasining semantik taraqqiyoti.....97

Nodir Hamroyev

O'z qatlamga mansub ko'rsatuv nomlari 104

Go'zal Mirzayeva

Gunay Karaag'achning turk tili fonetikasiga oid
tadqiqotlari xususida.....110

Iroda Mamarajabova

"Boburnoma" da vaqt konsepti.....119

Tog'aymurod Bekmurodov

Nashriyot va matbuot terminlari.....124

Ziyoda Kasimova

Urf-odatni ifodalovchi realiyalar: asliyat va tarjima.....132

Gunay Karaag'achning turk tili fonetikasiga oid tadqiqotlari xususida

Go'zal Mirzayeva¹

Abstrakt

Turk tilida fonetika sathi bir qancha tilshunoslar tomonidan turlicha talqinda o'rganilgan bo'lib, aynan bizning mavzu bo'lgan fonetik jarayonlarda har xil yondashishlar mavjud. So'nggi yillarda turk tilshunosligi rivoj topgani sabab biz fonetik jarayonlarni keng tahlil qilgan tilshunosning ishlarini, ya'ni Gunay Karaag'achning fonetikaga oid tadqiqotini asos qilib olgan holda uning qarashlarini yoritishga harakat qildik. Shu bilan birga yangi fonetik jarayonlarni o'rganib, ularning turk tilidagi nomlanish terminlari masalasini ham tadqiq qilib, o'zbek va turk tili fonetikasi terminlari lug'atini shakllantirdik.

Kalit so'zlar: *turk tili fonetikasi, fonetik jarayonlar, tovush, talaffuz, singarmonizm, dissimilyatsiya, assimilyatsiya, reduksiya, tovush tushish hodisalari.*

Kirish

Har qanday til birinchi navbatda o'zining tovush tizimiga tayanadi va tilning asosini tovushlar tashkil etadi. Tovushlar so'z ichida talaffuz qilinadi hamda bir tovush birgina so'zda emas, balki minglab so'zlarda ishtirok etadi. Tildagi ana shu minglab so'zlarni vujudga keltiruvchi tovushlar miqdori cheklangan bo'lib, bu o'z navbatida ularning xilma-xil variantlarini yuzaga keltiradi. Tovushlar ma'no kasb etmaydi (ba'zi holatlarni hisobga olmaganda), biroq ma'no o'zgartirish uchun xizmat qila oladi.

Oltay tillar oilasining turkiy tillar guruhi bir qancha tillarni o'z ichiga oladi. Ularning tovush tizimida yetarlicha farqlar mavjud. Har bir tilning o'z ichida lahja, shevalarga bo'linishi ham tovushlarning turli xil talaffuz qilinishiga sabab bo'lgan. Biz bu maqolamizda turkiy tillarning eng yirik vakillaridan bo'lmish turk tili, uning fonetik

---

¹Mirzayeva Go'zal Qobiljonovna – mustaqil tadqiqotchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: abdujalilovabdukamol@gmail.com

Iqtibos uchun: Mirzayeva, G. Q. 2021. "Gunay Karaag'achning turk tili fonetikasiga oid tadqiqotlari xususida". *Ozbekiston: til va madaniyat* 1 (1): 110–118.

tizimiga doir hodisalarni turk tilshunos olimi Gunay Karaag'achning "Turk tili fonetikasi" asari misolida ko'rib chiqmoqchimiz.

Asar turk tilining fonetika bo'limi, unda mavjud fonetik hodisalar, ularning xususiyatlariga bag'ishlangan. Tadqiqotdagi har bitta fonetik termin turk tilining ichki imkoniyatlari asosida yasalgan bo'lib, uning yonida qavs ichida o'sha terminning xalqaro standart varianti ham berilgan. Bu esa boshqa tilli o'quvchilarga ularni tushunishda qulaylik yaratgan: Masalan: *İki Ünlülü hece (diphtong), ses değişmesi* (sound change, phonetik change).

Tilshunos ushbu tadqiqotida tovushlar tizimiga ham keng to'xtalgan bo'lib, ularning fizik xususiyatlari, tovushning balandligi, tovushning uzunligi, tovushning tembri, shovqinli tovushlar, tovush organlari, talaffuz qilish, eshitish organlari, unli va undosh tovushlar, ularning bir-biridan farqli xususiyatlarini keng yoritib bergan. Biz esa o'z tadqiqot mavzumizdan kelib chiqqan holda ko'proq asardagi fonetik jarayonlarga ahamiyat qaratdik va ularni kengroq yoritishga harakat qildik.

Fonetik jarayonlarning kelib chiqish sabablari

Muallif asarda fonetik jarayonlar to'g'risida umumiy tushuncha berib o'tgandan so'ng ularning kelib chiqish sabablari haqida so'z yuritib: "Fonetik jarayonlarning sabablarini aniqlash tilshunoslikning eng qiyin masalalaridan bo'lib, bu mavzu hozirga qadar o'zining yechimini topmagan. Chunki tovush o'zgarishini birgina sabab bilan bog'lashning imkoni yo'q. Ba'zi vaqtlarda u sabab, ba'zi vaqtlarda bu sabab ustun bo'lishi mumkin. Shuning uchun hozirga qadar o'rganilgan fonetik jarayonlarning barcha sabablarini qisqa shaklda ko'zdan kechirib chiqish mumkin", - deydi va fonetik jarayonlarga ta'sir qiluvchi quyidagi sabablarni keltirib, keng izohlaydi:

1. Irqning ta'siri – bevosita tovush organlari bilan bog'liq bo'lib, bunda ovoz chiqarish, eshitish organlari bir-biridan farq qiladi. Ba'zi irqlarning tomoq qubbalari o'yiqliroq, ba'zilarniki tekisroq;
2. Geografik joylashuv ta'siri;
3. Mamlakatlarning bir-birlarining tiliga bo'lgan ta'siri;
4. Bolalarga o'z ona tilida ta'lim berilishining ta'siri;
5. Ijtimoiy va siyosiy ta'sirlar;
6. Mustamlaka davlatlarda ularni bosib olgan davlat tilining ta'siri;
7. Bosib olgan davlat aholisiga mustamlaka davlat aholisi tilining ta'siri;

8. So'z yoki tovushning o'zlashishi ta'siri;

9. Yozuv qoidalarining ta'siri.

Shundan so'ng tilshunos fonetik jarayonlarning o'ziga to'xtaladi: Fonetik jarayonlar, avvalo, og'zaki nutqda vujudga kelib, nutq organlari har bir insonda har xil ko'rinishda aks etgani uchun ularni fonetik jarayonning asosi deb olish mumkin. Tovush o'zgarishlari tovushlarning chiqish yeridan ko'ra chiqish holatida amalga oshadi.

Talaffuz holatiga ko'ra farqlanuvchi tovushlar

Turk tilida tilda, tomoq old qismida va tomoqning orqa qismida talaffuz qilinadigan to'rt sonant mavjud bo'lib, talaffuz holatiga ko'ra bir-biridan farqlanuvchi *m*, *n*, *n̄* va *ñ* undoshlarining ba'zi o'rinlarda o'zgacha tus olishini ko'rish mumkin. Bunga oralizatsiya (ağızsılaşma) hodisasi deyiladi: *bardın>bardığ* "vardın", *körtün >körtüg* "görün" kabi.

Sonorizatsiya (akıcılaşma) jarayoni esa yuqoridagi jarayonning tamoman aksi bo'lib, bunda **b**, **d**, **g**, **ğ** kabi portlovchi undoshlar **r**, **m**, **n**, **y**, **v**, **ğ** kabi undoshlardan biriga yoki yarim unli tovushiga o'tish jarayonidir.

Jarangli undoshlarning jarangsizlashish hodisasi barcha tillarda eng ko'p uchraydigan hodisa bo'lib, bunda portlovchi va jarangli undoshlarning jarangsizlashishi yoki sonorlashishi kuzatiladi. Masalan: *bınar>mınar*, *pınar*, *bunun>munun*, *binek daşı>binek daşı* kabi.

Turkiy tillarda so'zning ichida va oxirida keluvchi **m**, **n**, **n̄**, **ñ** sonorlari bilan **v**, **y**, **ğ** yarim unli lari va **b**, **d**, **g**, **ğ** undoshlarining asos tovushlari sifatida vujudga kelgan va ular ma'no o'zgartirmaydi.

Tilshunos fonetik jarayonlarning navbatdagi turi dissimilyatsiya (aykırılaşma) hodisasiga to'xtalar ekan, uning bir pozitsiyada turgan bir-biriga o'xshash yoki bir xil tovushlarning yondosh tovushlar ta'sirida bir-biridan farqlanish hodisasi ekanini va bu turkiy tillarga oid so'zlarda uchramasligini, asosan boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarda yoki talaffuzi qiyin bo'lgan o'zlashma tovushlarda uchrashini; turkiy tillarga, asosan, bu jarayonning aksi bo'lgan assimilyatsiya hodisasi mansubligini aytib o'tadi va dissimilyatsiyaning ikki turini keltiradi.

Birinchi turi sifatida kontakt dissimilyatsiya (yakın aykırılaşma)ni keltirib, bu bir pozitsiyada turgan bir xil tovushlarning yondosh tovushdan farqlanishi ekanini misollar orqali ko'rsatadi: *kınnap>kırnap>kındap*, *hammal>hambal*, *attar>aktar*.

8. So'z yoki tovushning o'zlashishi ta'siri;

9. Yozuv qoidalarining ta'siri.

Shundan so'ng tilshunos fonetik jarayonlarning o'ziga to'xtaladi: Fonetik jarayonlar, avvalo, og'zaki nutqda vujudga kelib, nutq organlari har bir insonda har xil ko'rinishda aks etgani uchun ularni fonetik jarayonning asosi deb olish mumkin. Tovush o'zgarishlari tovushlarning chiqish yeridan ko'ra chiqish holatida amalga oshadi.

Talaffuz holatiga ko'ra farqlanuvchi tovushlar

Turk tilida tilda, tomoq old qismida va tomoqning orqa qismida talaffuz qilinadigan to'rt sonant mavjud bo'lib, talaffuz holatiga ko'ra bir-biridan farqlanuvchi *m*, *n*, *n̂* va *ñ* undoshlarining ba'zi o'rinlarda o'zgacha tus olishini ko'rish mumkin. Bunga oralizatsiya (ağızsılaşma) hodisasi deyiladi: *bardın>bardığ* "vardın", *körtün >körtüg* "görün" kabi.

Sonorizatsiya (akıcılaşma) jarayoni esa yuqoridagi jarayonning tamoman aksi bo'lib, bunda **b**, **d**, **g**, **ğ** kabi portlovchi undoshlar **r**, **m**, **n**, **y**, **v**, **ğ** kabi undoshlardan biriga yoki yarim unli tovushiga o'tish jarayonidir.

Jarangli undoshlarning jarangsizlashish hodisasi barcha tillarda eng ko'p uchraydigan hodisa bo'lib, bunda portlovchi va jarangli undoshlarning jarangsizlashishi yoki sonorlashishi kuzatiladi. Masalan: *bınar>mınar*, *pınar*, *bunun>munun*, *binek daşı>binek daşı* kabi.

Turkiy tillarda so'zning ichida va oxirida keluvchi **m**, **n**, **n̂**, **ñ** sonorlari bilan **v**, **y**, **ğ** yarim unli lari va **b**, **d**, **g**, **ğ** undoshlarining asos tovushlari sifatida vujudga kelgan va ular ma'no o'zgartirmaydi.

Tilshunos fonetik jarayonlarning navbatdagi turi dissimilyatsiya (aykırılaşma) hodisasiga to'xtalar ekan, uning bir pozitsiyada turgan bir-biriga o'xshash yoki bir xil tovushlarning yondosh tovushlar ta'sirida bir-biridan farqlanish hodisasi ekanini va bu turkiy tillarga oid so'zlarda uchramasligini, asosan boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarda yoki talaffuzi qiyin bo'lgan o'zlashma tovushlarda uchrashini; turkiy tillarga, asosan, bu jarayonning aksi bo'lgan assimilyatsiya hodisasi mansubligini aytib o'tadi va dissimilyatsiyaning ikki turini keltiradi.

Birinchi turi sifatida kontakt dissimilyatsiya (yakın aykırılaşma)ni keltirib, bu bir pozitsiyada turgan bir xil tovushlarning yondosh tovushdan farqlanishi ekanini misollar orqali ko'rsatadi: *kınnap>kırnap>kındap*, *hammal>hambal*, *attar>aktar*.

Turkiy tillarda asosan assimilyatsiya hodisasi kuzatilsa-da, ba'zan dissimilyatsiya hodisasini ham uchratish mumkin: *büre>püre>pire; büt>bit*.

Ikkinchi turi sifatida esa distakt dissimilyatsiya (uzak aykırılma)ni ko'rsatib, bu ikki xil tovushdan birining talaffuz jarayonida boshqa tovushga o'zgarishidir, deb beradi va misollar keltiradi: *berber>belber, kehribar>kehlibar, birader>bilader*.

Bundan tashqari, tilshunos dissimilyatsiyani yondosh tovushlar ta'sirida yuzaga kelishiga ko'ra ham ikki turga bo'ladi: *regressiv dissimilyatsiya (gerileyici aykırılma), progressiv dissimilyatsiya (ilerleyici aykırılma)*.

Fonetik jarayonlarning keyingi turi sifatida assimilyatsiya (benzeşme) hodisasi keltirilib, yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida talaffuzda o'xshash tovushga aylanishini aytgan tilshunos assimilyatsiyani ham fonetikada ham morfologiyada kuzatish mumkinligini ta'kidlaydi va fonetik assimilyatsiyaning yonma-yon kelgan tovushlarning pozitsiyasiga ko'ra quyidagi turlarini farqlaydi:

kontakt assimilyatsiya (yakin benzeşme): *penbe>pembe, anbar>ambar, bunlar>bunnar;*

distakt assimilyatsiya (uzak benzeşme): *binmek>minmek, şemsiye>şemşiye, boynuz>moynuz;*

regressiv assimilyatsiya (gerileyici benzeşme): *eczacı>ezzacı, sübaşı>subaşı.*

Turk tilining undoshlarida ham singarmonizm hodisasi bo'lgani sabab progressiv assimilyatsiya (ilerleyici benzeşme)ni shevalarda ham adabiy tilda ham uchratish tabiiy hol: *işçi, aşçı, askı, balcı, attan.*

Qolaversa, tilshunos asarda assimilyatsiya hodisasini tovushlarning o'zaro ta'siri bo'yicha ham bir qancha turlarga bo'lgan:

qisman assimilyatsiya (yari benzeşme): *penbe>pembe, sūnbül>sūmbül;*

to'liq assimilyatsiya (tam benzeşme): *gelmezse>gelmesse, gitsin>gissin;*

o'zaro assimilyatsiya (karşılıklı benzeşme): *o biri>öbürü, bu ile>böyle, o ile>öyle.*

Tadqiqotda fonetik jarayonlarning keyingi turi sifatida tovush qisqarishi (büzüşme) hodisasi keltirilgan bo'lib, bu ikki so'z yonma-yon kelganda birinchi so'zning oxirgi tovushi bilan ikkinchi so'zning birinchi tovushi birlashib ketishi va bo'g'in sonlarining ozayishidir, deb ta'rif qilinadi. Shuningdek, bu hodisada boshqa-boshqa

bo'g'inlardagi ikki unlining bir unlida yoki birdan ortiq bo'g'indagi tovushlarning bir bo'g'inda to'planishi kuzatilgani bois ushbu hodisa bo'g'inlarning birikishi, ya'ni eliziya (hece kaynaşması) degan nom bilan ham ataladi.

Keyingi hodisa esa *sandhi* hodisasi (çekimlik deęişme) bo'lib, bunda so'z tarkibidagi tovush tushishlari kiradi: *dòrt-üncü>dördüçü, süpürüntü>süprüntü*.

Shundan so'ng tilshunos reduksiya (daralma) hodisasi haqida ma'lumot berar ekan, ba'zi tovushlarning talaffuzi jarayonida tovush organlari yo'lida yuzaga kelgan qisqarish natijasida **ı, i, u, ü** tor unilari bilan **s, z, ş, ç** undoshlari qisqarishga uchraydigan undoshlar ekanini aytadi.

Tovush tushish hodisalari

Asarda tovush tushish hodisalari (düşme) haqida ma'lumot berilar ekan, avvalo, fonetik jarayonda faqat tovush tushishi nazarda tutilishini va bunga ellipsiya, gaplologiya hodisalari kirmasligini va tovush tushish hodisalari o'rniga ko'ra uch turga bo'linishi aytiladi:

1. Afarezis (ön ses düşmesi) – *alaçın>laçın, ısırga>sırga, ilek>alak>lek*;

2. Sinkopa (iç ses düşmesi) – *arслан>aslan, inile>inle, yayılım>yaylım*;

3. Apokopa (son ses düşmesi) – bu hodisa so'zdagi eng so'nggi tovushning tushishi bo'lib, turkiy tillar tarixida ko'p uchraydi. Eski turkiy yozma tili bilan yangi turkiy yozma tillari orasidagi eng muhim tovush hodisalaridan biri bo'lib, ko'kturk tili va uyg'ur tili hamda turk yozma tillaridan keyingi davrlarda bir bo'g'inli so'zlarning oxirgi tovushi bo'lgan **b, d, g, ğ** jarangli undoshlari qarluq lahjasida jarangsizlashar ekan boshqa lahjalarda **v, y, ğ** yarim unililariga aylanadi yoki umuman tovush bilinmay ketadi: *beg o'zbek tilida bek, qolgan lahjalarda: beg, bey, bıy*.

Ko'kturk va uyg'ur kabi eski turkiy tillardan keyingi davrlarda ko'p bo'g'inli so'zlarning so'nggida kelgan **b, d, g, ğ** jarangli yopiq undoshlari qarluq lahjasida jarangsizlashar ekan, o'g'iz lahjalarida tushib qoladi, qipchoq lahjasida esa o'sha tovush tushadi yoki **v, y, ğ, ğ** yarim unililariga aylanadi: *başlıĝ>(o'zbek tilida) boshliq, (o'g'izchada) başlu, (qipchoq) başlı*.

Bundan tashqari, tilshunos o'zining tadqiqotida eliziya (eksiltme), gaplologiya (hece düşmesi) delabilizatsiya (düzleşme), nazalizatsiya (genizsileşme), glottalizatsiya (yutaksılaşma), meta-teza (göçüşme), assibilatsiya (ıslıklılaşma), umlaut (iç ünlü deęişimi)

epenteza (iç ses türemesi), diftong (iki ünlülü hece), geminatsiya (ikizleşme), velarizatsiya (kalınlılařma), fuziya (birleşme), alter-natsiya (nöbetleşme), palatalizatsiya (ön damaksıllařma) kabi fonetik jarayonlarga keng to'xtalib, misollar bilan izohlab beradi.

Shundan so'ng tilshunos turk tilining fonetik xususiyatlariga to'xtalib, o'zlashgan undoshlar haqida ma'lumot beradi. Turkiy tillardagi singarmonizm (ses uyumu) hodisasi haqida shunday deydi: "Singarmonizmning eng ko'p qaysi holatlarda yuzaga kelishini, unlilar yoki undoshlarda yuz berishini aytish mushkul ish, chunki har bir turkiy tilda o'ziga xos ko'rinishda yuzaga keladi".

Singarmonizm hodisasi

Asarda turk tilidagi singarmonizm hodisasini uch turga bo'lib ko'rsatadi:

1. Unlilar singarmonizmi:
  - a. qalin-ingichka, old va orqa qator unlilari singarmonizmi;
  - b. lablashgan va lablashmagan unlilar singarmonizmi.
2. Undoshlar singarmonizmi;
3. Unli-undosh singarmonizmi:
  - a. talaffuz o'rniga ko'ra;
  - b. talaffuz shakliga ko'ra.

Singarmonizm haqida batafsil ma'lumot berib o'tgan tilshunos turk tilining tovush xususiyatlari haqida shunday deydi: "Turk tilida c, ř, ğ, l, m, n, ñ, ñ, p, r, v, z undoshlari bir qancha istisnolardan tashqari holatlarda so'z boshida kelmaydi".

Shundan so'ng yuqorida qayd etilgan tovushlarning har biriga alohida to'xtalib o'tadi:

C tovushi bir nechta mustasno holatlardan tashqari hollarda so'z boshida ishtirok etmaydi. Eski va yangi turk tillarida uchramaydigan bu tovush faqat Turkiya shevasida va eski Anado'li shevasining so'z ohirida va ç tovushining asosi deb olish mumkin. Turk tilida bu tovush so'z boshida faqat taqlid so'zlarda uchraydi: cırmalama, cıvık, cılızlaşmak, cıbarlamak, cızıktırmak, cura zurna, cuceleşmek. So'zlarning o'zagida kelgan -ç, -iç tovushlarining ba'zilari qo'shimcha qo'shilganda ikki unli orasida -s ga aylanadi: *ağaç>ağacı*.

Ş tovushi ko'pincha so'z o'rtasida va oxirida qo'llanadi va bu tovushning so'z boshida qo'llanishi eski turk yozma tilidan e'tiboran yuzaga kela boshladi. Eski uyg'ur yozma tilida ş tovushining so'z boshida kelishi eng ko'p uchraydigan turkiy til hisoblanadi. So'z boshida keladigan ş tovushi ç tovushidan yuzaga kelgan bo'lib, bir

qancha misollarda boshqa fonetik jarayonlardan yuzaga kelgan. Buni quyidagi misollardan ko'rish mumkin: *şab>çap, şahan>çakan, seçil>çeşil* kabi. Bugungi kunda turk tilida *ş* tovushi bilan boshlanadigan bir qancha so'zlar mavjud bo'lib, taqlid so'zlardan tashqari bir qancha so'zlarni ham bu tovush bilan boshlanishini ko'rish mumkin: *şahin, şakadan, şangirdatmak, şaşkın şavalak, şıp şıp* kabi.

Turk tilida ham old qatorga hamda orqa qatorga mansub ikkita *ğ* tovushi mavjud bo'lib, bu yarim unililar so'z boshida kelmaydi.

Eski va yangi turkiy tillarning birortasida ham so'z boshida *l* tovushi kelishi kuzatilmaydi. Ba'zi tillarda istisno holatlar bo'lishi mumkin, *lakırdı, loş* kabi so'zlar bundan mustasno.

Turk tilida *m* tovushining so'z boshida kelishi kuzatilmaydi. Eski va yangi turkiy tillarda so'z boshida uchraydigan *m* tovushi **b** tovushi asosida yuzaga kelgan bo'lib, kam sonli so'zlarda uchratish mumkin: *mamuk>pamuk, mañ>bañ, mañra>bañra*.

Eski va yangi turkiy tillarda so'z boshida uchramaydigan *n* tovushi turk tilida va *ne* so'roq so'zi boshida va shu so'z bilan qo'shilgan boshqa so'zlarda uchrashi kuzatiladi. **ñ, ñ** tovushlari eski va yangi turkiy tillarning hech birida so'z boshida uchramaydi.

P tovushi eski va yangi turkiy tillarda so'z boshida uchramaydi, istisno holatlarda so'z boshida uchrashi esa so'z boshida uchraydigan **b** tovushi asosida yuzaga kelgan: *pişirimlik, pusatlandırmak, püskürtmek, pütür pütür* kabi.

Eski va yangi turkiy tillarning birortasida so'z boshida **r** undoshi kelmaydi. Ba'zi yozma tillarda bir qancha istisno holatlarni uchratish mumkin. Turk tilida so'z boshida uchraydigan **r** tovushli so'z quyidagidir: *rap rap*.

Eski va yangi turkiy tillarining hech birida so'z boshida **v** tovushi uchramaydi. Har bir tilda bir qancha istisno holatlar kuzatilishi mumkin. Turk tilida so'z boshida keladigan **v** tovushli so'zlar quyidagilardir: *vur>ur, var>bar, ver>ber*.

Eski va yangi turkiy tillarning hech birida **z** tovushi so'z boshida kelishi uchramaydi. Bir qancha istisno holatlar kuzatilishi mumkin. Turk tilida quyidagi so'zlarda **z** tovushi so'z boshida keladi: *zonk zonk, zonkla, zangır zangır, zangırda, zırıl zırıl, zırıldı, zırlamak*.

Turk tilida so'z yoki bo'g'in oxirida jarangli **b, d, g, ğ** tovushlari kelmaydi. Bu tovushlar unli yoki qattiq undosh tovushlar bo'lgan **p, t, k, k** tovushlarining o'zakka qo'shimcha qo'shilishi natijasida ikki unli o'rtasida yumshashi oqibatida yuzaga keladi.

C, f, j, h, ħ tovushlari turkiy tillarning eng qadimiy davrlaridan

boshlab, istisnolardan tashqari turk tilida hech qanday shaklda uchramaydigan tovushlar hisoblanadi. Sheva yoki lahjalarda hamda o'zlashma so'zlarda uchratish mumkin.

Xulosa

Biz yuqorida tilshunos Gunay Karaag'achning turkiy tillarga va xususan, turk tiliga oid fonetik qarashlarini, fonetik jarayonlar haqida bildirgan fikrlari va keltirgan misollarini hamda turkiy tillar va turk tilining tovushlaridagi o'ziga xosliklarni ko'zdan kechirdik. Albatta, asarda fonetikaga oid materiallar ko'p bo'lishiga qaramay, imkon darajasida muhim deb bilganlarimizni berishga harakat qildik. Shuni aytib o'tish lozimki, turkiy tillar fonetikasi juda qiziqarli, shu bilan birga tadqiq qilinishi lozim bo'lgan o'rinlarga ega sathdir. Turkiy tillarning farqi ham, avvalo, ularning tovushlar tizimida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Xulosa qilib aytganda, turkiy tillarning tovushlar tizimi, har bir tovushning etimologiyasini o'rganish, avvalo, asl sof turkiy so'zlarni ajratib olish imkonini beradi. Bundan tashqari shunday so'zlar borki, ular fonetik jarayonlar ta'sirida o'zgarib, boshqacha ko'rinish kasb etgan, dastlab talaffuzda bo'lgan bu so'zlar borib-borib o'sha holicha yozma tilga ham ko'chgan. Qolaversa, asarda ko'plab fonetik jarayonlarni o'rganish asnosida yangi-yangi tovush o'zgarish holatlarini kuzatdik, turk va o'zbek tillarining tovush o'zgarishlari terminlari lug'atini ham shakllantirdik.

Adabiyotlar

- Karaag'ach, G. 2018. *Türkçenin Ses Bilgisi. İstanbul.*
Реформатский А. А. 1998. *Введение в языковедение. Москва.*
Jamolxonov, H. A. 2004. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*, 1 qism, Toshkent.
Nabiyeva, D.A., Zokirova, H.R. 2016. *O'zbek tili fonetikasi. O'quv-uslubiy qo'llanma. Andijon.*
Özdem, R. 1939. *Tarihsel bakimdan öztürkçe ve yabancı sözlerin fonetik ayrıçları. İstanbul: Universitet yayınları, I.*